

Fic, Karel

[Leksičny atlas belaruskich narodnych havorak v pjaci tamach. Tom 2-5]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. 209-212

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101676>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

tivní větě *мне убирать комнату* je dativní *мне* bezpochyby nasnadě interpretovat jako subjekt analogií s *я убираю комнату*; podobně lze ve větě *ветром сорвало крышу* chápat instrumentál *ветром* jako subjekt analogií s nominativem ve větě *ветер сорвал крышу*. Širší pojetí subjektu však již naráží na překážky: např. výraz *меня* ve větě *меня знобит* je podle KG (122n.) subjektem, podobně jako ve větě *меня что-то тревожит*. Čím je potom zde však *что-то*? A jak analyzovat větu *меня тревожит твоя небрежность*? Ve větě *на улице слякоть* je výraz *на улице* podle KG (168) subjektem. Čím je pak tento výraz ve větě *на улице много народу*? Jak by bylo radno podobné věty analyzovat v pedagogické praxi?

Není zcela jasné, proč se upírá sponovým slovesům *быть*, *являться* na rozdíl od jiných neplnovýznamových sloves (fázových, modálních) příslušnost k predikátu (70, 6a). Vždyť funkci spony je především vyjadřovat kategorii času a způsobu obdobně, jako tomu je u plnovýznamových (i jiných neplnovýznamových) sloves, jen na rozdíl od nich odděleně od lexikální složky predikátu (sr. např. R. Zimek, *Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou*, P. 1963).

Poměrně málo pozornosti se v knize věnuje tázacím výpovědím, ačkoli právě ony by v souvislosti s komunikativní typologií textu poskytovaly jistě dosti přležitosti k popisu. Vzhledem k tomu, že otázky ve většině případů vyjadřují impuls k řečové, popř. jiné aktivitě, zařazují je autoři právem k voluntivnímu textovému rejstříku. Poněkud stranou však zůstávají nepravé otázky, vyjadřující podiv, překvapení (sr. např. M. Grepl — P. Karlík, *Skladba češtiny*, 1998): *Вы уже вернулись? Тебе опять хочется есть? Разве он об этом знает?*, které by bylo patrně třeba zařadit k rejstříku reaktivnímu.

Naše otázky nechťej ovšem nijak snižovat vysokou hodnotu, kterou recenzovaná publikace má. K žádoucímu skloubení gramatiky, především syntaxe, a sématiky zde sice dochází v poněkud jiné projekci, než jakou známe ze současných mluvnic češtiny, postihujících vztahy komunikativních funkcí výpovědi a jejich různých výpovědních forem, přesto však, nebo spíše právě proto v této knize nalézáme řadu podnětů, které by bylo vhodné i u nás v příštích popisech dále rozvíjet. *Komunikativní gramatika* by si jistě zasloužila stát se jednou z nepostradatelných příruček pro badatelskou i pedagogickou činnost současného i budoucího rusisty. Se zřením k tomu, že je u nás dostupná, pokud je nám známo, jen v několika málo exemplářích, to však asi nebude tak snadné.

Stanislav Žaža

Leksický atlas belaruských narodnych hovorak v pjaci tamach.

Tom 2. Selskaja haspadarka. Minsk 1994, 145 s. + 354 mapy

Tom 3. Čalavek. Minsk 1996, 115 s. + 293 mapy

Tom 4. Pobyt. Minsk 1997, 150 s. + 439 map

Tom 5. Semantyka. Slovaŭtwarennė. Nacisk. Minsk 1998, 125 s. + 337 map

Recenzované svazky lexikálního atlasu běloruských nářečí teoretickými i metodologickými principy navazují na 1. díl, o němž jsme již referovali dříve (viz SPFFBU, A 43, 1995, s. 159–162). Jak je atlas sestaven a co je obsahem textové části jednotlivých svazků v obecné rovině, zde již tedy nebudeme podrobněji popisovat, protože jsme se o tom zmiňovali už tam. Na rozdíl od 1. dílu následující svazky obsahují ještě seznam zkratk, poznámku o transkripci, přehled zpracovaných map a také soupis sponzorů, kteří finančně přispěli na vydání. Oni a především Běloruská akademie věd se tím zasloužili o to, že atlas vyšel v krátkém časovém rozpětí pěti let, a to navzdory různým potížím provázejícím ekonomiku běloruského státu. Ve vydání atlasu lze spatřovat i jeden z projevů emancipace Běloruska a běloruštiny.

Celý pětidílný atlas zpracovává materiál ze všech 56 tematických okruhů, které zahrnoval speciální dotazník pro výzkum běloruského lexika.

V 2. svazku jsou především představeny výrazy sémantických okruhů obdělávání půdy, osev, žně, mlácení obilí apod. a také názvy pro nebeská tělesa, meteorologické jevy, terénní útvary atd.

Námětem 3. svazku jsou hlavně nářeční ekvivalenty pojmenování částí lidského těla, vlastností člověka, rodinných vztahů, předmětů z oblasti hygieny, druhů nemocí, též výrazy související s narozením dítěte a křtem, se zaměstnáním, obchodní činností, majetkovými poměry atd., ale i např. označení barev apod.

4. svazek obsahuje mapy zobrazující lexikální nářeční difference z oblasti stavebnictví a obydlí, tedy ze sémantických okruhů, jako je usedlost, nábytek, oheň a osvětlení, dále pojmenování tradičních činností domácí výroby (zpracování lnu, tkalcovství, pletení z proutí, sklizeň obilí a práce ve mlýně, pečení chleba, příprava stravy aj.), popř. i předmětů s tím souvisejících (nádobí, proutěné zboží) apod.

Z map publikovaných v atlase ve 2.-4. svazku je patrné, že čistě lexikální mapy (ty, které zaznamenávají pouze rozdíly v lexiku) nejsou příliš početné. V 2. svazku tento typ představuje např. mapa č. 279 *kalac droyy* 'kácet stromy', ve 4. sv. mapa č. 309 *veža* aj. Nejčastěji se v atlase setkáváme s mapami, které sledují v prvním plánu difference lexikální a v dalším též slovtvorné (např. ve 2. sv. mapy č. 62 *rudaja vada na baloce* a č. 179 *hrada* 'zeleninová zahrada', v 4. sv. mapy č. 31 *slup*, č. 32 *kut*, č. 358 *žyžka* 'polévka'), popř. registrují i některé hláskoslovné jevy či rozdíly v přízvuku (např. ve 2. sv. mapa č. 225 *zastaronak v humne* 'stoh v humně', v 4. sv. mapy č. 2 *doška* 'deska' a č. 314 *smak i pach zakvaski*). Nacházejí se zde i mapy pouze slovtvorné, jejichž příkladem je např. v 2. sv. mapa č. 7 *sonejka* 'slunce'.

Každý svazek atlasu přináší i některé mapy sémantické (v 2. sv. je to např. mapa č. 130 sledující význam slova *glej*, v 4. sv. mapy č. 157 slova *talka*, č. 359 *juška* atd.). Setkáváme se tu i s tzv. mapami pozitivními, jež zachycují územní rozšíření určitého slova (např. v 2. sv. mapa č. 277 *puc* 'druh sekery'), popř. areály několika slov (např. ve 4. sv. mapa č. 231 zaznamenávající rozšíření slova *armjak*, *burnos* a *latucha* nebo mapa č. 156 sledující pouze slovtvorný rozdíl *pačynak* a *pačatak*).

V 4. svazku se však objevují i mapy poněkud jiného charakteru. Mezi ně patří především ty, které zobrazují tytéž výrazy z odlišných aspektů, tedy tutéž tematiku na dvou, popřípadě třech mapách. Příkladem tohoto zpracování jsou např. mapy č. 378 a 379. První z nich přináší lexikální ekvivalenty slova *lupiny* 'listy u řepy', zatímco druhá toto téma zpracovává z hlediska formy slova (registruje uplatněné sufixy bez ohledu na slovní základ, k nimž se připojují). Poněkud jiným typem zpracování je např. mapa č. 24 sledující rozšíření názvů s určitým kořenem u ekvivalentů spojení *isc*, *jechac pazahumenni*. Specifickou tematiku má také soubor tří map č. 382–284. Mapa č. 382 je lexikální a všimá si ekvivalentů sousloví *varenaja strava*, mapa č. 383 zaznamenává podoby jednoho ze zachycených výrazů *varyva* a mapa č. 383 sleduje u tohoto lexému sémantické difference.

Jako ilustrativní příklad způsobu řazení map lze uvést blok map č. 1–12 ve 3. svazku, kde jsou zachyceny názvy pro člověka, který má velké oči (1), rty (2), pro člověka navazujícího rychlý kontakt (6), pojmenování pro šprýmaře (8), přítele (10) a pro člověka, který se dovede podělit o poslední kousek (12). Rovněž se tu sledují významy adjektiva *lupaty* '(člověk) s velkými rty' x '(člověk) s vypouklýma očima' (3), nářeční ekvivalenty slov s významem podobný (4), rychlý (5), žertovný (7) či sloves *žartavac* (10) a *sjabravac* 'družit se, přátelit' (11).

I přesto, že sémantické mapy byly v určité míře zařazovány v rámci „svého“ významového okruhu do všech předchozích dílů (např. ve 2. sv. mapa 156 *cjahljo*, ve 4. sv. mapa 68 *kaň*), je této problematice věnována ještě podstatná část 5. dílu. Na rozdíl od prvních čtyř svazků, kde jsou

příslušné výrazy většinou zpracovány z hlediska odpovědi na otázku „co znamená toto konkrétní slovo?“, jsou v tomto svazku vedle položek téhož typu (např. mapa č. 56 sledující význam slova *sasonka*) zpracovány také položky, které mají zadání vyjádřeno jinak. Zaměřují se totiž většinou na „rozšíření a význam určitého slova a jeho variant“ (tak jsou nadepsány mapy lexémů, které nejsou běžné na celém zkoumaném území). Např. mapa č. 4 zachycuje areály rozšíření výrazu *dubrova* (popř. *dubrava*), jenž má v běloruských nářečích význam ‘dubový les’ nebo ‘druh trávy’, a eviduje ho též jako toponymum. Podobně mapa č. 73 zaznamenává rozšíření slova *bljašanka* a odvozeniny od téhož základu s významem ‘nádobí z plechu’. Skupina asi o dvaceti mapách postihuje podle svého zadání „varianty slova“. Rozumí se jimi odvozeniny včetně hláskových obměn od téhož základu, např. mapa č. 97 *voryva* ‘orba’ uvádí ještě mj. podoby *arba*, *aralba*, *aranne*, *aranně*, *haranně*; registruje vedle uvedených slovotvorných a hláskových forem navíc rozdíly v akcentu.

Poněkud jiný typ map představují např. mapy č. 70 a 72, které zachycují rozšíření slovotvorných variant jen jednoho lexému (*chlapčyk*, *chlapčuk*, *chlapčak*; *hnilc*, *hniluška*, *hniljak*). K slovotvorným mapám lze přiřadit i mapy typu, který můžeme ilustrovat na příkladu mapy č. 272 sledující sufify v slově *ščopac* ‘špetka (solí)’. Tato mapa navazuje na předcházející mapu č. 271, kde se sledují lexikální rozdíly v označení téže reálie. Mezi slovotvorné mapy lze přiřadit i mapy s tematikou komparativů (např. mapa č. 174 komparativ adjektiva *bahary*).

Zajímavý oddíl tvoří v 5. svazku zpracování domácích forem křesťanských jmen jazykovězeměpisnou metodou (mapy č. 74–84), kde vedle hypokoristik tradičních běloruských jmen — jako jsou *Andrej*, *Danila*, *Pjotr* apod. — se zeměpisně diferencují (i když u některých jmen pro častou dubletnost různých, většinou slovotvorných variant ne příliš vyhraněně) i jména v Bělorusku méně obvyklá, např. *Kazimir*, *Karl* či *Vaclav*.

Specifickou skupinu tvoří v témže svazku mapy zachycující rozdíly v přízvuku. Ty jsou představeny i např. na mapách č. 120–122, které sledují podoby genitivu, dativu a lokálu substantiva *serp*, nebo na mapách č. 124–126, kde se zaznamenávají varianty akuzativu slov *vrch*, *voz*, *lyč*, *most*, *zver*, *pluh*, *stoh* atd. Ve všech případech se liší pouze tím, že uchovávají přízvuk buď v základu slova, nebo na morfologické koncovce. Tak je tomu i v případech jiných slovních druhů (např. mapa č. 198 registrující přízvuk u slovesa *davic*, *davac*).

Jako samostatný oddíl lze v 5. svazku vyčlenit i skupinu map s diferenciací forem příslovci a částic (např. mapa č. 264 *pechatoj* ‘pěšky’, č. 267 *nic* atd.).

Na závěr 5. dílu jsou ještě představeny některé lexikální difference z okruhu pojmenování nádob a pletených výrobků, které nebyly pojaty do 4. dílu.

Materiál získaný z výzkumu pro atlas je v komentářích ještě často doplňován o excerpci tištěných slovníků.

Mapovému zobrazení ve srovnání s 1. svazkem prospěla úprava podkladové mapy, a to především zjednodušením sítě vodních toků, která neúměrně ztěžovala její čtení. Mapy 2. až 5. dílu jsou tedy na rozdíl od map 1. dílu přehlednější.

Čtenář však někdy stěží pochopí, podle kterého kritéria bylo voleno měřítko mapy, neboť některá zobrazení s jednodušší situací — jak je patrné z pohledu na jednotlivé mapy — jsou v atlase představena v měřítku 1:3 000 000, tedy na větším formátu (např. mapa v 2. sv. č. 34 *zimovy*, v 5. sv. č. 151 *vikovary*), a naopak v řadě případů je složitější jazyková situace (s větším množstvím informací) znázorněna na mapě většího měřítka (1:5 000 000), tedy na menším formátu (např. mapa v 2. sv. č. 145 *arac* ‘orat’).

Některé naše připomínky, uvedené v recenzi 1. dílu, lze vztáhnout i na svazky další. Zejména se to týká poznámek, které jsme uvedli k stavbě komentáře i volbě výrazových prostředků v mapovém zpracování.

Co se týče grafického zobrazení sledovaného jevu, jsou tu patrné jisté rozdíly. Jak jsme se již zmínili v poznámkách k 1. svazku, je často jako základní znak užit prázdný kruh. Označuje buď výraz shodný se spisovným, nebo — a to častěji — většinové pojmenování (např. mapa 3. sv. č. 105 *volas* ‚vlas‘). Tato zásada není ovšem vždy dodržována, jak bychom očekávali. Patrně se způsobem výběru znaků liší i jednotliví autoři.

Rovněž jako málo vhodný se jeví znak pro chybějící název v podobě silné linky (vizuálně je vnímána spíše jako obdélník), a to zejména na mapách, kde se oba znaky používají zároveň (např. mapa 2. sv. č. 157 *absevak* ‚místo na poli, kde nic nevyšlo‘). Na většině map je absence názvu vyjádřena také tak, že bod zůstává bez znaku (např. mapa 4. sv. č. 92 *čapjalnik* ‚líšeň‘). Jednotné je užití zvláštního symbolu pro výrazy vyskytující se zpravidla jen jedenkrát (může však registrovat těchto jednotlivostí více). Pokud je tato zásada porušena, jde patrně jen o technické nedopatření (např. v legendě mapy 2. sv. č. 24 *liven* ‚liják‘).

Celkem lexikální atlas běloruských nářečí obsahuje téměř 1800 map. Mezi slovanskými jazyky drží zatím primát v nejpodrobnějším zobrazení slovní zásoby jazykovězeměpisnou metodou.

Nářeční atlasy mají především poskytovat materiál pro další studium jazyka. Jistě i běloruský atlas se stane východiskem pro další lingvistická bádání. Význam tohoto díla pro slavistiku ostatně ukázala již první monografie vzniklá na základě materiálu atlasu, kterou napsal kolektiv jeho zpracovatelů (*Leksičnyja landšafty Belarusi*. Minsk 1995. ISBN 5–343–00965–4). Je v ní podána analýza vybraných pojmenování ze šesti významových okruhů 1. svazku atlasu (domácí a divoká zvířata, ptáci, ryby, hadi a obojživelníci, včelařství, brouci), doplněných rovněž o excerpce z dialektických slovníků, jichž zejména v posledních dvou desetiletích vyšlo v Bělorusku několik (kromě nářečních slovníků zmíněných již v recenzi 1. svazku je to např. ještě *Dyialektny slounik Brestčyny*, Minsk 1989 a další menší slovníky — obvykle jednoho mikrodialektu — publikované v různých sbornících). Zpracování uvedené tematiky se děje podobnými postupy jako v Českém jazykovém atlase (objasňuje se motivace pojmenování, původ slov a jejich paralely ve slovanských jazycích, areálové hledisko apod.). Poskytuje tedy zajímavé a hlavně detailnější poznání jedné části slovní zásoby. Přispívají k tomu i publikované svazky izoglos. Také tato knížka, která v mnohém doplňuje atlas, navazuje na nejlepší tradice běloruské dialektologie a je nadějným příslibem prohlubování poznání o slovanské slovní zásobě.

Sami autoři atlasu doporučují, aby jejich dílo vedle jazykovědců a zájemců o rodnou řeč studovali především etnografové, folkloristé, historici a vlastivědní pracovníci. Je pozoruhodné, kolik lze i z jazykových map vyčíst zajímavých informací týkajících se způsobu života, kultury a myšlení nám již dosti územně vzdáleného slovanského národa.

Karel Fic